

<https://helda.helsinki.fi>

Isovanhemmat

Danielsbacka, Mirkka

Gaudemus

2020

Danielsbacka , M , Karisto , A & Tanskanen , A 2020 , Isovanhemmat . julkaisussa M
Danielsbacka , H Hämäläinen & A O Tanskanen (toim) , Suomalainen auttaminen .
Gaudemus , Sivut 135-154 .

<http://hdl.handle.net/10138/327483>

---

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

7

ISOVANHEMMAT

Mirkka Danielsbacka, Antti O. Tanskanen & Antti Karisto

No kyllä se [isovanhemmaksi tulo] on ollu elämässä aika ihana kohta. [...] [K]yllä ne [lapsenlapset] on niinku vieny sen sydämen sitten mennessään, että kyllä se on yksi ilon aihe.
(Nainen, 60 vuotta)

Tutun sanonnan mukaan isovanhemmuus on elämän jälkiruoka. Nykyisin jälkiruokaa nautiskellaan pitempään kuin ennen. Eliniän pidentyminen on johtanut siihen, että isovanhemmilla on aikaisempaa enemmän yhteisiä elinvuosia lastenlastensa kanssa. Näin on huolimatta siitä, että lapsia saadaan yhä myöhemmällä iällä. Myös syntyvyyden aleneminen on jouduttanut perheiden ”vertikalisoitumista”: tänä päivänä pienillä lapsilla on todennäköisesti useampia elossa olevia isovanhempia kuin sisaruksia.¹ Verrattuna vaikkapa viime vuosisadan puoliväliin isovanhemmilla on vähemmän lastenlapsia mutta toisaalta paremmat mahdollisuudet osallistua heidän elämäänsä ja tulla heille läheisiksi.

Sukupolvien väliselle kanssakäymiselle on selvästikin avautunut uusia mahdollisuuksia sekä uutta tilaa ja tarvettakin.² Mahdollisuudet eivät kuitenkaan ole jakautuneet tasaisesti, sillä yhteiskunnallinen eriarvoisuus säteilee myös isovanhemmuuteen. Äidinäidiksi tultiin Suomessa vuonna 2007 keskimäärin 56-vuotiaana ja isänisäksi kuusikymppisenä. Eliniänodote on

naisilla 84 ja miehillä 78 vuotta, joten keskimäärin isovanhempana ollaan pitkään. Isovanhemmuuden pituudessa on kuitenkin paljon vaihtelua, sillä siihen vaikuttaa oman vanhemmuuden ja lasten vanhemmuuden ajoittuminen sekä oma elinikä.³ Suomessa sosioekonomiset erot elinajan pituudessa ja terveiden elinvuosien määrässä ovat suuria,⁴ ja isovanhempana eletyn ajan pituudessa on myös sukupuolen mukaisia eroja. Toisaalta kaikista ei koskaan tule isovanhempia, ja tämänkin taustalta on löydettävissä sosioekonomisia eroja.⁵

Jos laskettaisiin ”isovanhempana eletyn elinajan odotteita”, havaittaisiin, että äidinäideillä on keskimäärin eniten yhteisiä vuosia lastenlastensa kanssa ja isänisillä vähiten. Erot ovat suuria kahdestakin syystä: naiset elävät miehiä pitempään ja ovat yleensä parisuhteessa itseään vanhempien miesten kanssa. Näin syntyvät erot kertaantuvat ja kasvavat mittaviksi jo kahdessa sukupolvesta.⁶

Lastenlasten kanssa yhdessä eletty aika on kuitenkin kasvanut huimasti niin isoäitien kuin isoisien keskuudessa. Suomessa on laskettu, että 1700–1800-luvuilla lapsilla oli isoäiti elossa keskimäärin noin viisivuotiaaksi saakka, mutta 1950-luvulla syntyneet ehtivät ennen isoäidin kuolemaa jo 24 vuoden ikään. Samalla aikavälillä yhteiset elinvuodet isoisän kanssa kasvoivat parista vuodesta 16 vuoteen.⁷ Sitten yhteiset elinvuodet ovat edelleen lisääntyneet, ja nykyisin on yleistä, että lapsilla on elossa olevia isoisovanhempiakin.

Tässä luvussa tarkastelemme siis isovanhemmuutta keskitymällä muun muassa seuraaviin kysymyksiin: Millaisia ovat eri isovanhempien suhteet lapsiin ja miten sukupuoli ja sukulinja siihen vaikuttavat? Entä miten ylisukupolvinen kanssakäyminen ja apu hyödyttävät lapsia ja isovanhempia itseään? Lisäksi käsittelemme vanhempien ja isovanhempien välisiä ristiriitoja sekä appivanhemmuutta.

”Aktiivisesta ikääntymisestä” on tullut aikamme mallivanhuutta,⁸ ja isovanhemmuus on usein esimerkkinä puhuttaessa eläkeikäisten ihmisten aktiivisuudesta. Työelämän jälkeistä ”kolmatta ikää” on pidetty omalle hyvinvoinnille omistettuna elämänvaiheena,⁹ mutta tuolloin tehdään paljon myös lasten ja näiden perheiden eteen. Isovanhemmat auttavat aikuisia lapsiaan taloudellisesti, käytännöllisesti ja emotionaalisesti. Erityisesti lastenhoitoapua annetaan paljon, eli isovanhemman rooli on todella omaksuttu. Noin 63 prosentilla suurista ikäluokista oli lapsenlapsi tai lastenlapsia vuonna 2012. Sukupolvien ketju -aineistojen mukaan lähes 80 prosenttia suuriin ikäluokkiin kuuluvista isovanhemmista osallistui lastenlapsiensa hoitamiseen vuonna 2012 tehtyä kyselyä edeltäneen vuoden aikana. Keskimäärin lastenlapsiin ollaan yhteydessä lähes viikoittain. Noin 45 prosenttia isovanhemmista tukee lastensa perheitä taloudellisesti ja noin 60 prosenttia antaa muuta käytännön apua.¹⁰

Manner-Euroopassa yli puolet isovanhemmista hoitaa lapsenlapsiaan vähintään silloin tällöin,¹¹ mutta hoivan intensiteetissä on selviä kansallisia eroja. Yli 50-vuotiaiden hyvinvointiin ja sosiaaliin suhteisiin keskittyvän SHARE-kyselyn valossa yli 70 prosenttia pohjoismaalaisista (ruotsalaisista ja tanskalaisista) isovanhemmista oli tarjonnut hoivaa lastenlapsilleen kyselyä (kysely toteutettu 2004) edeltäneen vuoden aikana, kun Keski-Euroopassa (Hollannissa ja Ranskassa) osuus oli noin 60 prosenttia. Etelä-Euroopassa (Italiassa ja Espanjassa) vastaava osuus oli alhaisin, vain noin 50 prosenttia, mutta ne, jotka hoivaavat lastenlapsiaan, tekevät sitä säännöllisesti ja usein. Pohjoismaissa sitä vastoin on harvinaista, että lastenlapsia hoidettaisiin päivittäin.¹² Erot isovanhempien tarjoamassa lastenhoitoavussa myötäilevät selvästikin eroja siinä, miten vahvasta hyvinvointivalttiosta on kysymys. Siellä

missä julkisia päivähoitopalveluja on vähän ja naisten työvoimaosuus alhainen, ne isovanhemmat, jotka hoitavat lastenlapsiaan, hoitavat heitä erityisen paljon.¹³

ÄIDINÄITI ON LÄHEISIN, ISÄNISÄ ETÄISIN

Vaikka isovanhempien osallistuminen lastenlasten hoitoon vaihtelee eri Euroopan maissa, se, missä määrin *eri* isovanhemmat hoitoon osallistuvat, asettuu kaikkialla samaan järjestykseen.¹⁴ Äidinäiti tapaa ja hoitaa lastenlapsia eniten ja on tässä mielessä isovanhemmista lastenlapsille läheisin. Isänisä taas on isovanhemmista etäisin. Äidinisä ja isänäiti sijoittuvat tähän väliin eivätkä juuri eroa toisistaan. Tutkimustulokset ovat samansuuntaisia riippumatta siitä, kysytäänkö auttamista ja yhteydenpitoa isovanhemmilta itseltään, vanhemmilta vai lapsilta.¹⁵

Myös Sukupolvien ketju -kyselyihin vastanneiden keskuudessa eniten lastenlapsiaan ovat hoitaneet äidinäidit, joiden jälkeen tulevat äidinisät ja isänäidit sekä viimeisenä isänisät (ks. liitekuviot 7.1 ja 7.2). Hoitoaktiivisuutta on kysytty sekä suurilta ikäluokilta että heidän aikuisilta lapsiltaan. Erona vastauksissa on äidinisän ja isänäidin keskinäinen järjestys: nuoremmalta sukupolvelta kysyttäessä eroa ei juuri ilmennyt, mutta suurten ikäluokkien arvioiden perusteella isänäidit ovat hoitaneet lapsenlapsiaan hiukan äidinisiä enemmän.

Mikä on selitys sille, että hoivaan osallistumisessa on tällainen järjestys? Isovanhemman ikä, terveydentila, siviilisääty, koulutus, muut resurssit ja maantieteellinen etäisyys lastenlapsiin vaikuttavat siihen, miten paljon näitä autetaan. Myös sillä on merkitystä, miten hyvissä väleissä isovanhemmat ovat omiin lapsiinsa, mutta vaikka kaikki mainitut seikat tilastollisesti vakioitaisiin, kuten edellä esitetyissä tuloksissa on tehty, isovanhempien järjestys pätee eli sukupuolen ja sukulinjan mukaiset erot isovanhemmuudessa

eivät katoa.¹⁶ Erot näkyvät paitsi avussa myös muussa kanssakäymisessä. Äidinäidit ovat esimerkiksi muita isovanhempia valmiimpia kulkemaan pitkiäkin matkoja tavatakseen lapsenlapsiaan.¹⁷

Hän oli tahtonut sanoa että mies jonka lapset eivät ole tyttöjä, ja joka ei ole varma, kuka on hänen poikiensa lasten isä, saa kuolla epävarmuudessa, lehtien sataessa hänen haudallensa ja pilkatessa kiveen hakattua nimeä jonka, sen nimen, lapsenlapset tosin käyttävät samaa nimeä, mutta eivät ehkä, pahassa onnessa, ole sen miehen jälkeläisiä, perillisiä kylläkin.¹⁸

Näin kirjoittaa Paavo Haavikko salanimellä Anders Lieksman yli 40 vuotta sitten julkaisemassaan romaanissa *Barr-niminen mies*. Myös modernin evoluutioteorian valossa selitys isänisän etäisyyteen ja äidinäidin läheisyyteen on epävarmuus, joka juontaa juurensa biologiasta. Naiset voivat olla aina varmoja, että heidän jälkeläisensä ovat todella heidän jälkeläisiään. Sen sijaan isät ja isoisät ”saavat kuolla epävarmuudessa”. Varmuus vaikuttaa siihen, missä määrin lapsiin ja lastenlapsiin investoidaan. Kuten kirjan luvussa 2 esitettiin, biologisten lasten hoivaaminen noudattaa luonnonvalintaa ja eroaa usein ei-biologisten lasten hoitamisesta. Yksilön kokonaiskelpoisuuden kannalta on kannattavampaa hoidata biologisia kuin ei-biologisia lapsia, koska silloin yksilön geenit siirtyvät eteenpäin sukupolvien ketjuissa.

Edellä havaittu isovanhemmuuden järjestys tai ”isovanhempi-kaava” saattaa siis selittyä sillä, että äidinäiti voi olla isovanhemmista varmin lapsenlapsensa verisukulaisuudesta. Äidinisällä ja isänäidillä on yksi epävarma linkki lapsenlapsen: äidinisällä se on suhde omaan lapseen ja isänäidillä pojan suhde lapseensa. Isänisällä epävarmoja linkkejä on kaksi, sillä hän ei voi olla täysin varma omasta eikä poikansa biologisesta isyydestä.

Moderneissa länsimaisissa yhteiskunnissa miehillä ei ole todellisuudessa kovinkaan vahvoja syitä epäillä isyyttään. Oletetuista biologisista isistä korkeintaan 1–3 prosenttia ei olekaan lapsensa biologisia isiä, ehkä vieläkin harvempi.¹⁹ Isoisien investointeihin saattaa kuitenkin vaikuttaa pelkästään mahdollisuus sukulaisuuden epävarmuudesta, ei sen tosiasiallinen paikkansapitävyys. Isovanhempikaava ei liioin muodostu isovanhempien tietoisien toiminnan perusteella. Eivät he lastenlapsiinsa investoidessaan Haavikon romaanihenkilön tavoin pohdi, kuinka varmasti he ovat näille sukua. Investointierot syntyvät pikemmin tiedostamattomasti, mainitun epävarmuusmekanismin ohjaamina.²⁰

Myös miesten ja naisten erilaiset sukupuolisidonnaiset lisäintymisstrategiat (ks. luku 2) saattavat olla syynä äidin- ja isänpuoleisten isovanhempien eroille. Naiselle lapsen hankkiminen on suurempi ja pitkäkestoisempi investointi kuin miehelle, koska naiset ensin kantavat lasta yhdeksän kuukautta ja synnytyksen jälkeen vielä imettävät tätä usein kuukausien ajan.²¹ Heidän ruumiillinen suhteensa lapseen on läheisempi kuin miehillä. Tämäkin voi selittää sitä, että lasten ja myöhemmin lastenlasten hoivaamiseen investoidaan enemmän.

Biologiaan pohjaava, evolutiivinen käyttäytyminen voi siis tuottaa eroja, mutta kuten sanottu, tuo käyttäytyminen on tyypillisesti tiedostamatonta. Asiaan vaikuttaa myös lapsenlasten kanssa yhdessä eletyn ajan pituus, mihin luvun alussa jo viitattiin. Verrattuna äidinäiteihin isänsien yhteinen elinaika lastenlasten kanssa voi jäädä lyhyeksi, eikä heidän hoivahalukkuuttaan ehditä edes testaamaan, koska terveitä elinvuosia ei välttämättä riitä lastenlasten olemassaolon kanssa yhtäaikaisesti. Myös kulttuuriset säännöt kannustavat käyttäytymään tietyllä tavoin. Sosiaaliset normit saavat aikaan sen, että naiset osallistuvat miehiä enemmän perheenjäsenten hoivaamiseen. He toimivat suvun koossapitäjinä (englanniksi *kin-keepers*), jolloin äidinpuoleiset sukulaissuhteet

korostuvat ylisukupolvisissa suhteissa (ks. luku 2).²² Isovanhemmuutta koskevat sosiaaliset odotukset ovat muuttuneet, mutta nykyisinkin ne ovat isoäideille ja isoisille erilaisia. Näin myös sosiaalinen ympäristö ja kulttuuri vaikuttavat siihen, millaiset mahdollisuudet eri isovanhemmilla on olla mukana lastenlastensa elämässä ja miten läheisiä he todellisuudessa ovat.

Isoäitien ja isoisien väliset erot isovanhemmuudessa korostuvat entisestään, jos isoäiti ja isoisä eroavat toisistaan. Avioerot ovat yleistyneet myös vanhemmissa ikäluokissa, joten enää ei ole täysin tavatonta, että lapsilla on neljäkin mummolaa tai vaarilaa. Tutkittaessa Sukupolvien ketju -aineistolla avioerojen, leskeytymisen ja uudelleen avioitumisen vaikutusta isovanhempi-lapsenlapsi-suhteeseen selvisi, että kyselyyn vastanneet eronneet tai leskeytyneet isoäidit pitivät yhtä paljon yhteyttä ja hoitivat yhtä paljon lapsenlapsiaan kuin lasten isoisan kanssa naimisissa olevat. Ainoastaan uudelleen avioituminen laski hieman isoäidin todennäköisyyttä sekä yhteydenpitoon että lastenlasten hoitoon. Etenkin eronneet mutta myös uudelleen avioituneet isoisät sitä vastoin pitivät selvästi vähemmän yhteyttä ja hoitivat huomattavasti vähemmän lapsenlapsiaan kuin he, jotka olivat edelleen naimisissa lastenlasten isoäidin kanssa.²³

Koska kulttuurikin vaikuttaa, isovanhempikaava ei välttämättä ole universaali ja ympäristöstä riippumaton vakio. Patrilo-kaalisissa järjestelmissä, joissa nainen naimisiin mentyään liittyy osaksi miehensä sukua ja muuttaa asumaan sen pariin, lastenlasten suhteet isänpuoleisiin isovanhempiin kehittyvät todennäköisesti läheisemmiksi kuin suhteet äidin puoleisiin isovanhempiin.²⁴ Länsimaisissa hyvinvointivaltioissa puhtaasti matri- tai patrilo-kaaliset järjestelmät ovat harvinaisia, kun yhteiskunnat ovat tasa-arvoistuneet ja kulttuuriset rajoitteet osittain purkautuneet. Mutta juuri siksi nämä yhteiskunnat tarjoavat oivallisen pohjan esimerkiksi isovanhempien investointikäyttäytymisen tutkimiseen.²⁵

Moderneissa yhteiskunnissa ihmiset nimittäin voivat suhteellisen vapaasti valita, keiden sukulaistensa kanssa he haluavat olla yhteydessä, mikä saattaa tarkoittaa sitä, että evolutiivisesti adaptoituneet käyttäytymistaipumukset näkyvät niissä itse asiassa selvemmin kuin traditionaalisissa ja historiallisissa yhteiskunnissa.²⁶

YLISUKUPOLVISEN AVUN HYÖDYT

Onko isovanhempien investoinneista lastenlapsiin hyötyä lastenlapsille ja näiden vanhemmille? Varmasti on, kuuluu arki-kokemukseen perustuva vastaus. Niin sanottu isoäitihypoteesi (ks. tarkemmin luku 2) olettaa, että ihmisen evoluutiohistoriassa ne naiset, jotka lopettivat lisääntymisen aikaisin, hyötyivät tästä oman kokonaiskelpoisuutensa kannalta enemmän kuin ne naiset, jotka jatkoivat lisääntymistä kuolemaansa saakka. Isoäitien hyödyllisyys omien lasten lisääntymisen sekä lastenlasten selviytymisen kannalta on käynyt ilmi monissa tutkimuksissa. Laajaan 1700- ja 1800-lukujen suomalaiseen kirkonkirja-aineistoon pohjautavassa tutkimuksessa muun muassa selvisi, että jos isoäiti pysyi hengissä, hänen lapsellaan oli todennäköisemmin enemmän lapsia ja näillä oli suurempi mahdollisuus selvitä hengissä yli lapsuuden.²⁷

Ainakin parin kolmen vuosisadan takaisissa yhteiskunnissa isoäideistä on siis ollut selvää hyötyä yksinpä lastenlasten syntymisen ja elossa selviämisen kannalta. Tulokset ovat olleet epäselvempiä tutkittaessa, mahtaako isovanhemmista olla samankaltaista hyötyä nyky-yhteiskunnissa. Joskus on havaittu yhteys esimerkiksi isovanhempien investointien ja heidän lastensa hedelmällisyyden välillä, mutta joskus tällaista yhteyttä taas ei ole löydetty tai korrelaatio on saattanut jopa olla negatiivinen.²⁸ Tulokset ovat eronneet riippuen siitä, kuka tai ketkä isovanhemmista on ollut kyseessä ja miten hedelmällisyyttä on mitattu. Vaihtelua tuloksissa saattaa aiheuttaa myös syntyneiden lasten määrä ja se, missä

populaatiossa asiaa on tutkittu. Nykypäivän Suomesta kerätyillä aineistoilla isovanhempien investointien yhteyttä heidän aikuisten lastensa hedelmällisyyteen ei ole tarkasteltu.

Traditionaalisia ja historiallisia yhteisöjä koskeva tutkimus on osoittanut myös sen, että isovanhempien, erityisesti äidinäitien, elossaolo ja asuminen kohtalaisen lähellä on ollut yhteydessä lastenlasten selviytymiseen.²⁹ Tulos on yhteensopiva sekä yhteisöllisen kasvattamisen (ks. luku 2) että isoäitihypoteesin kanssa. Koska lapsikuolleisuus on 2000-luvun länsimaissa niin alhainen, lastenlasten hengissä selviytymisen sijaan isovanhempien investointien vaikutusta nyky-yhteiskunnissa on mielekkäämpää tarkastella suhteessa lastenlasten kehitykseen ja hyvinvointiin. Näihin kotitalouden ulkopuolella asuvien isovanhempien investointien onkin havaittu olevan yhteydessä.³⁰

Sitä vastoin liian tiheä kontakti isovanhemman kanssa ei välttämättä ole hyväksi. Yhdysvalloissa kolmen sukupolven perheessä tai pelkästään isovanhemman kanssa asumisen on havaittu hidastavan lastenlasten kehitystä. Yhteys ei kuitenkaan kerro negatiivisesta ”isovanhempivaikutuksesta”, vaan pikemminkin syynä on tuolla tavalla asuvien matala sosioekonominen asema. Suomessa tällaista tutkimusta on tehty vähän, sillä isovanhempien kanssa saman katon alla asuminen on hyvin harvinaista. PISA-tutkimuksen mukaan vain noin kaksi prosenttia suomalaiskoululaisista asuu samassa kotitaloudessa isovanhempansa tai isovanhempiensa kanssa, ja vieläkin harvemmalla isovanhempi on ensisijainen huoltaja.³¹

Kaiken kaikkiaan säännöllisestä mutta maltillisen tiheästä kontaktista isovanhempiaan vaikuttaisi olevan hyötyä lastenlapsille.³² Näihinkin tutkimustuloksiin on kuitenkin syytä suhtautua varauksella, sillä ne perustuvat yleensä poikkileikkausvertailuihin, joissa verrataan toisiinsa lapsia, joita isovanhemmat hoitavat, ja lapsia, joita nämä eivät hoida. Tällöin ei voida tietää, vaikuttaako

isovanhempien antaman hoivan lisääntyminen lastenlasten kehitykseen myönteisesti.³³ Vaikka se yleensä hyödyttäisikin, siitä voi olla myös haittaa, isovanhemmat kun saattavat suhtautua lastenlapsiinsa turhan suurpiirteisesti ja hemmotella näitä. Isovanhempien hoteissa lapset saavat esimerkiksi valvoa ja pelata tietokonepelejä enemmän kuin kotonaan. Karkkipäivä on miltei aina, ja muutenkin lapset saavat syödä sitä, mikä heille parhaiten maistuu. Tällainen hemmottelu voi kostautua. Brittiaineistolla tehdyn tutkimuksen mukaan ne lapset, joiden pääasiallisena hoitajana toimi isoäiti, olivat useammin ylipainoisia kuin ne, joita hoitivat yksinomaan vanhemmat.³⁴ Isovanhemmat eivät välttämättä välitä hemmottelun haitoista tai sivuvaikutuksista, mihin seuraava sitaattikin viittaisi.

Eiks se oo näiden isovanhempien niinkun oikeus olla ... kilttejä ja hempeitä ja lempeitä. Ja sitten ku ne lapset tulee liian rasittavaks niin sit antaa [nauraa] ne takas vanhemmilleen, eiks se näin o?
(Nainen, 67 vuotta)

Toisaalta isovanhemmat voivat kuitenkin pyrkiä siihen, että kasvatuskäytännöt noudattavat lastenlasten kotona omaksuttuja periaatteita:

Et pitää olla samat linjat [kasvatuksessa]. Että isovanhemmat ei sano tai tee sellaisia asioita, joita vanhemmat kieltää. Et ei musta oo kiva, jos sitten lapset kertoo, että vanhemmat kieltää, mutta mummi ja paappa aina antaa mun tehdä niin. Ei oo kiva.
(Nainen, 64 vuotta)

HYÖTYVÄTKÖ ISOVANHEMMAT ITSE?

Kyllä se on suuri juhla kun ensimmäinen lapsenlapsi tulee.
(Mies, 67 vuotta)

Noo siis, vaimonihan odotti sitä [isovanhemmaksi tuloa], mutta mulla nyt ei niin suuria odotuksia itselläni ollut. Mut ihan kiva tapahtumahan se oli. (Mies, 62 vuotta)

Isovanhemmaksi tulo on yleensä odotettu ja toivottu elämäntapahtuma. Se on ikääntymiseen liittyvä myönteiseksi koettu roolinmuutos silloinkin, kun oma vanheneminen koetaan muuten vaikeaksi. Isovanhemmat tuntevat saavansa isovanhemmuudesta uutta sisältöä elämään, ja he ajattelevat antamansa avun hyödyttävän myös lastenlapsia ja näiden vanhempia. Isovanhemmista yhteydenpito lastenlapsiin on yleensä itsessään palkitsevaa. On mukavaa saada seurata lasten kasvua ja nauttia yhdessäolosta, etenkin kun ei tarvitse olla kokoaikaisessa hoivavastuussa. Touhuaminen lastenlasten kanssa voi kuitenkin myös ottaa voimille. Mikä on isovanhemmuuden ”nettohyöty” isovanhemmille itselleen? Viime aikoina asiaa on tutkittu jo senkin vuoksi, että isovanhempia ja vanhoja ihmisiä on väestössä paljon ja vanhenemisen vaikutukset ylipäättään kiinnostavat.

Isovanhemmuuden hyötyjä koskeissa tutkimuksissa on koetettu selvittää muun muassa kuolleisuutta (terveydellistä hyötyä), elämään tyytyväisyyttä ja onnellisuutta. Joissakin tutkimuksissa on katsottu, onko pelkkä isovanhemmuus (eli se, että henkilöllä on lapsenlapsia) yhteydessä mainittuihin asioihin, toisissa tarkastelun kohteena taas on ollut se, onko aktiivisesta isovanhemmuudesta hyötyä isovanhemman terveydelle ja hyvinvoinnille. Valitettavan harvoin tutkimukset ovat perustuneet edustaviin aineistoihin,³⁵ eikä yhteyksien tutkiminen muutenkaan ole yksinkertaista. Esimerkiksi onnellisuus on kovin konstikas käsite

ja sen mittaaminen luotettavasti on vaikeaa.³⁶ Tyytyväisyys on helpommin tutkittavissa, mutta tyytyväisyyden kokemukset voivat heijastaa muunkin kuin tutkitun asian vaikutusta. Vaikka ihminen on subjektiivisen hyvinvointinsa paras tuomari, tyytyväisyyden kokemuksiin ja ilmaisuihin vaikuttavat myös sosiaaliset odotukset.³⁷

Sukupolvien ketju -hankkeessa isovanhemmuuden yhteyttä onnellisuuteen voitiin tutkia kohtalaisen edustavan aineiston avulla (edustavuudesta ks. luvut 1 ja 12), tosin vain vertailemalla suureen ikäluokkaan kuuluvia isovanhempia niihin suurten ikäluokkien edustajiin, joilla on lapsia mutta ei lapsenlapsia, sekä niihin, joilla ei ole kumpiakaan. Tulosten perusteella isovanhemmuus itsessään ei ollut yhteydessä koettuun onnellisuuteen, kun sukupuoli, siviilisäät, itse arvioitu terveys ja taloudellinen tilanne, koulutus, uskonnon tärkeys elämässä sekä läheisten ystävien ja sukulaisten määrä vakioitiin. Sitä vastoin aktiivinen isovanhemmuus, jota mitattiin yhteydenpidolla lastenlapsiin, oli yhteydessä äidinäitien mutta ei muiden isovanhempien onnellisuuteen silloinkin, kun edellä mainitut tekijät sekä lastenlasten määrä ja nuorimman lapsenlapsen ikä otettiin huomioon.³⁸

Poikkileikkausaineistosta ei kuitenkaan selvinnyt, miten isovanhemmaksi tulo elämänmuutoksena vaikuttaa onnellisuuden kokemuksiin. Todennäköisesti ihmiset ovat isovanhemmiksi tullessaan onnellisempia kuin ennen, mutta ehkä vain hetkellisesti. Tätäkin vaikutusta olisi syytä eritellä tarkemmin pidemmän ajan seurantatutkimuksen avulla. Eurooppalaisia isovanhempia koskevassa, pitkittäisaineistoon pohjaavassa tutkimuksessa kävi ilmi, että elämään tyytyväisyys ja elämänlaatu tai elämän merkitykselliseksi kokeminen lisääntyivät ensimmäisen lapsenlapsen syntymän myötä ja näin tapahtui erityisesti isoäideillä.³⁹ Tämä sopii hyvin yhteen niiden havaintojen kanssa, joiden mukaan tunne kuulumisesta sukupolvien ketjuun vahvistuu ihmisen vanhetessa.⁴⁰

Ootin tosi kovasti [isovanhemmaksii tuloa]. Et se oli ihana, ku sen sai kuulla, että näin on. Enkä oo hävenny... kun on monia, jotka häpee sitä et on niiku mummo. Must se on aivan ihanaa. Et joo, sehän on ihan tällänen kunnia-arvonen titteli. Mummo oikeen! (Nainen, 63 vuotta)

Yhdysvalloissa on tutkittu aktiivisen isovanhemmuuden ja isovanhempien terveyden välistä yhteyttä, tosin tilanteissa, joissa isovanhemmat toimivat lastenlastensa huoltajina. Se on Yhdysvalloissakin harvinaista, sillä vain noin kaksi prosenttia lapsista asuu isovanhempiensa kanssa niin, että isovanhempi on heidän pääasiallinen huoltajansa. Yleensä kyse on alempiin sosiaaliryhmiin kuuluvista perheistä.⁴¹ Tulokset ovat viitanneet siihen, että lastenlasten hoivaaminen käy isovanhempien terveyden päälle: lastenlapsiaan kasvattavilla isovanhemmilla on muita korkeampi riski monille terveysongelmille. Tämä selittyy tutkimusaineiston valikoituneisuudella, sillä alempiin sosiaaliryhmiin kuuluvilla isovanhemmilla on jo valmiiksi paljon terveydellisiä riskejä.⁴²

On yllättävää, että vasta viime aikoina tutkimuksissa on alettu keskittyä tavallisiin tapauksiin eli isovanhempiin, jotka eivät asu lastenlastensa kanssa mutta ovat näihin yhteydessä ja tukevat näitä eri tavoin. Tällöin on selvinnyt, että isovanhemmat, jotka hoitavat lapsenlapsiaan ja ovat muutenkin tekemisissä näiden kanssa, ovat parempikuntoisia kuin ne, jotka eivät osallistu yhtä aktiivisesti lastenlastensa elämään. Heidän koettu terveytensä on parempi, heillä on alhaisempi riski masennukseen ja he ovat tyytyväisempiä elämänsä.⁴³ Syy-vaikutussuhteen suunnasta ei kuitenkaan ole varmuutta. Aktiivinen isovanhemmuus voi vaikuttaa myönteisesti isovanhempien terveyteen, mutta voi myös olla, että omien terveydellisten voimavarojen vähäisyys estää osallistumasta lastenlasten elämään.⁴⁴

Sitä on yllättävän väsyny aina näiden [lastenlasten] vierailujen jälkeen. Kun he ovat täällä, sitä ilolla odottaa, mut kiittolli-sena sitten heiluttaa, että hei hei, kiva kun lähditte [naurua].
(Nainen, 62 vuotta)

Saksalaisia isovanhempia koskeneessa tutkimuksessa selvisi, että lastenlapsiaan hoitavat isovanhemmat elivät pidempään kuin ne isovanhemmat, jotka eivät hoitaneet.⁴⁵ Tämänkään tuloksen kausaalisuudesta ei saatu varmuutta, mutta jatkotutkimus samalla aineistolla viittasi siihen, että isovanhempien terveydentila oli välittävänä tekijänä. Toisin sanoen lastenlasten hoito oli positiivisesti yhteydessä terveydentilaan, joka puolestaan vaikutti kuolleisuuteen. Läheskään tyhjentävää selitystä kuolleisuuden vaihtelulle ei kuitenkaan saatu, ja mainittua yhteyttä synnyttävät mekanismit jäivät osittain hämärän peittoon.⁴⁶

On myös esitetty, että isovanhemmat hyötyvät aktiivisesta isovanhemmuudestaan vastavuoroisesti: apua antaneet saavat sitä takaisin siinä vaiheessa, kun he itse tarvitsevat apua.⁴⁷ Tämä oletus ei ole saanut juurikaan tukea länsimaita koskevasta tutkimuksesta, mutta se on todentunut Aasian maissa, joissa perhevelvollisuudet ovat vahvoja.⁴⁸ Esimerkiksi Kiinan maaseudulla tehdyssä tutkimuksessa selvisi, että isovanhemmat, jotka hoitivat lapsenlapsiaan näiden vanhempien työskennellessä siirtotyöläisinä, saavat enemmän tukea ja apua omilta lapsiltaan (tai ainakin nämä kokivat useammin velvollisuudekseen auttaa vanhempiaan) kuin sellaiset isovanhemmat, jotka eivät toimineet lastenlastensa huoltajina ja joiden lapset työskentelivät lähempänä.⁴⁹

Vastavuoroisuutta ei tarvitse kuitenkaan ymmärtää yksin niin, että joku antaa jotakin toiselle ja tuo toinen antaa myöhemmin suunnilleen saman takaisin. Moderneissa länsimaissa sukupolvien välinen vastavuoroisuus on pikemminkin ”ketjutettua”: A antaa B:lle ja B puolestaan C:lle.⁵⁰ Omista lapsista huolehtiminen on

universaalisti sisäistetty velvoite. ”Lapsen etu” on myös lailla sanktioitu, ja jos vanhemmat raskaasti laiminlyöivät siitä huolehtimisen, heidän vanhemmuuttaan voidaan rajoittaa. Lakisääteistä velvoitetta omista vanhemmista huolehtimiseen ei sen sijaan Suomessa ole. Normatiivisia velvoitteita toki on siihenkin suuntaan, mutta tavallisesti hoivaketjut kulkevat vanhemmilta sukupolvilta nuoremmille. Myös arkinen kanssakäyminen eri sukupolviin kuuluvien kanssa on epäsymmetristä: vanhat pitävät sitä tärkeämpänä kuin nuoret. Ihmiset havahtuvat huomaamaan sen merkityksen usein vasta vanhetessaan, ja silloin he haluavat pitää yhteyttä omiin lapsiinsa ja lastenlapsiinsa.⁵¹

ENTÄPÄ APPIVANHEMMAT?

Isovanhemmuuteen liittyy myös appivanhemmuus. Appivanhempien sekä heidän miniöidensä ja vävyjensä välisistä suhteista (eritoten anoppisuhteesta) väännetään usein vitsiä, mikä jo viittaa näiden erityislaatuisuuteen ja siihen, että ne eroavat lasten ja vanhempien välisistä suhteista. Ihmislaji ei ole erityinen sen vuoksi, että appivanhempien, miniöiden ja vävyjen väliset suhteet sisältävät ristiriitoja, vaan siksi, että näitä suhteita ylipäätään on. Joka tapauksessa appivanhemmatkin auttavat paljon ja myös heitä autetaan. Suurten ikäluokkien aikuiset lapset, joilla oli puoliso ja joiden appivanhemmista vähintään toinen oli elossa, kertoivat Sukupolvien ketju -hankkeen vuoden 2012 kyselyssä pitävänsä yhteyttä appivanhempiin keskimäärin 1–3 kertaa kuukaudessa (omiin vanhempiin ollaan yhteydessä keskimäärin viikoittain). Käytännön apua appivanhemmilleen antoi 64 prosenttia (omille vanhemmille 83 prosenttia) ja heiltä sai apua 56 prosenttia (omilta vanhemmilta 75 prosenttia) kyselyyn vastaajista. Niistä, joilla on lapsia, puoliso ja vähintään toinen appivanhemmista elossa, 74 prosenttia ilmoitti appivanhempien avustaneen viimeisen 12 kuukauden aikana

lastenhoidossa. Vain hieman suurempi osuus (81 prosenttia) kertoi saaneensa lastenhoitoapua omilta vanhemmiltaan.⁵²

Valtaosa suurten ikäluokkien edustajien vanhemmista ja appivanhemmista oli kyselyä tehtäessä eli vuoteen 2012 mennessä ehtinyt kuolla, ja elossa olevat olivat keskimäärin jo 89-vuotiaita. Ikääntyneisiin appivanhempiin pidettiin kuitenkin yhteyttä lähes yhtä paljon kuin omiin vanhempiin, joiden kanssa oltiin yhteydessä liki viikoittain. Käytännön apua appivanhemmilleen antoi 55 prosenttia (omille vanhemmille 68 prosenttia) ja hoiva-apua 29 prosenttia (omille vanhemmille 48 prosenttia) kyselyyn vastanneista.⁵³

Nämä prosenttiluvut eivät vielä itsessään kerro paljon siitä, miten apu liikkuu appivanhempien sekä heidän miniöidensä ja vävyjensä välillä, eivätkä siitä, millaisia ihmisten keskinäiset suhteet ovat. Myös niissä voi olla sukupuolen ja sukulaisuuden mukaisia eroja. Kun lasten biologisista vanhemmista ja isovanhemmista kaikki ovat elossa, kahden vanhimman perhesukupolven kesken on kahdeksan kahdenvälistä suhdetta, joista neljä on biologisten sukulaisten ja neljä ei-biologisten sukulaisten välisiä. Koska kaikki isovanhemmat ovat sukua lapsenlapsilleen, juuri tämä nuorimman sukupolven kautta kulkeva sukulaisuus tekee suhteista appivanhempien, miniöiden ja vävyjen (toki myös kälyjen ja lankojen) kesken niin erityisiä ja erilaisia kuin esimerkiksi suvun ulkopuolisista ystävyys-suhteista. Evoluutioteorian valossa yhteinen lisääntymisintressi tulevissa sukupolvissa sitoo puolison kautta toisilleen sukua olevat henkilöt tiiviimmin yhteen ja vaikuttaa näiden suhteiden muotoutumiseen ja laatuun.⁵⁴ Suhde omiin vanhempiin ja appivanhempiin on kuitenkin usein hyvin erilainen. Seuraavassa sitaatissa eroa oman äidin ja anopin välillä kuvataan juuri suhteen laadun ja kestävyysnäkökulmasta:

Meil on hyvät välit. Mä en oo ikinä riidelly hänen [anoppi] kanssaan mutta jos mä oon impulsiivinen ja nopee ja hän on hidas ja ei osaa tehdä yhtään päätöstä niin eihän se nyt mikään optimi-tilanne myöskään ole. [...] [Ristiriitatilanteissa] mä huudan oman äitini kanssa, anopillehan mä en sano mitään. Mä oon ihan hiljaa, koska hänen kanssaan ei voi tapella. [...] [T]otta kai [tähän vaikuttaa se], että sen tietää et se [oma] äiti ei siitä lähde mihinkään vaikka sä kuinka sanot sille. (Nainen, 47 vuotta)

Aiemmissa tutkimuksissa on selvinnyt, että kahdenväliset suhteet eri perhesukupolviin kuuluvien henkilöiden välillä vaikuttavat toisiin suhteisiin.⁵⁵ Esimerkiksi äidin ja tyttären hyvät välit heijastuvat äidinäidin ja tyttären lapsen suhteeseen. Näyttäisi siltä, että erityisesti appivanhempien ja miniöiden tai vävyjen välinen hyvä suhde edesauttaa isovanhemman hyvää suhdetta lapsenlapseseen – jopa enemmän kuin hyvä suhde omiin vanhempiin.⁵⁶ Miniöiden ja vävyjen välit appivanhempiin voivat siis olla merkityksellisiä hyvän isovanhempi-lapsenlapsi-suhteen kannalta.

Lisääntymisintressistä kumpuava (tiedostamaton) motiivi voi saada aikaan sen, että suhteet omiin ja puolison vanhempiin vaihtelevat sen mukaan, onko pariskunnalla lapsia vai ei. Sukupolvien ketju -hankkeessa tehtiin tällaisiakin vertailuja, ja tulokset olivat osin yllättäviä. Äidiksi tulleet naiset kokivat oman äitinsä läheisemmäksi kuin naiset, joilla ei ollut lapsia. Isät taas kokivat appivanhempansa läheisemmiksi kuin lapsettomat miehet. Muihin vanhempi- tai appivanhempisuhteisiin sillä ei ollut vaikutusta, oliko vastaajalla lapsia vai ei.⁵⁷ Yhteisten lisääntymisintressien perusteella olisi voinut olettaa, että isät ja äidit kokevat omat ja appivanhempansa läheisemmiksi kuin lapsettomat vastaajat. Oletus päti vain isien ja appivanhempien sekä äitien ja näiden äitien välisissä suhteissa, minkä vuoksi on mahdollista, että lasten (lasten)

olemassaolo vaikuttaa vanhempien ja isovanhempien suhteeseen eri tavoin eri ”vanhempi–isovanhempi-parien” kohdalla.

Kun samalla aineistolla analysoitiin ristiriitoja kahden vanhimman perhesukupolven välillä, havaittiin, että nuoret aikuiset riitelevät omien vanhempiensa kanssa selvästi useammin kuin appivanhempiensa kanssa. Mielenkiintoinen ero löytyi tässäkin sen mukaan, onko keskimmäiseen perhesukupolveen kuuluvalla vastaajalla lapsia vai ei. Vanhemmat – sekä isät että äidit – raportoivat selvästi useammin konflikteja appivanhempiensa, erityisesti anopin, kanssa kuin ne, joilla ei ole lapsia. Lasten olemassaolo ei sen sijaan ennustanut ristiriitoja omien vanhempien kanssa, vaan niitä lapsettomat ja vanhemmat ilmoittivat yhtä paljon. Tulos ei muuttunut miksikään, vaikka vertailussa vakioitiin useita erilaisia (vastaajia ja heidän vanhempiaan ja appivanhempiaan koskevia) taustamuuttujia sekä se, kuinka läheiseksi vastaajat kokivat suhteen kumpaankin vanhempaansa ja appivanhempaansa.⁵⁸

Kiinnostava appivanhemmuuteen liittyvä kysymys on, kokevatko appivanhemmat suhteen laadun samoin kuin heidän miniänsä ja vävyänsä. Israelilainen tutkimus osoitti, että nuoret naiset kokivat suhteen anoppiin muuttuneen ajan myötä joko paremmaksi tai säilyneen samana, kun taas anopit katsoivat suhteen joko parantuneen tai huonontuneen. Mikä mielenkiintoista, miniät mielsivät suhteen paranemisen johtuvan siitä, että he eivät tavanneet anoppiaan niin usein kuin suhteen alkuvaiheessa. Anopit taas uskoivat, että suhde miniään parani ajan myötä, kun oli kunnolla tutustuttu.⁵⁹

Sukupolvien ketju -aineistojen avulla on voitu tarkastella myös sitä, kuinka usein vanhemmat kokevat, että heidän täytyy syystä tai toisesta rajoittaa jonkun isovanhemman yhteydenpitoa lastenlapsiin. Noin viisi prosenttia kertoi tällaisesta, eniten miniät suhteessa anoppeihinsa (noin 7 prosenttia).⁶⁰ Kyselyssä ei valitettavasti tarkennettu, kuinka moni todella rajoitti isovanhemman

ja lapsenlapsen välistä yhteydenpitoa ja kuinka moni vain ajatteli, että näin olisi tehtävä. Yleisiä syitä yhteydenpidon rajoittamiseen olivat isovanhemman alkoholinkäyttö ja erimielisyydet kasvatuskäytännöissä.⁶¹

Olen mennyt vanhempieni luo lasten kanssa, mutta mummi ja ukki ovatkin olleet päihtyneitä. Ilmoitin, ettemme enää tule käymään, jollei tilanne muutu. Vanhempani ovat siis toistuvasti olleet humalassa käydessämme. (Nainen, 29 vuotta)

Hämmästyttävän vähän on tutkittu sitä, miten aikuisten suhde vanhempiinsa muuttuu, kun heille syntyy lapsi. Saksalaisella aineistolla tehdyssä tutkimuksessa kuitenkin havaittiin, että yhteydenpito tytärtä ja äitien välillä lisääntyi, kun tyttäret saivat ensimmäisen lapsen. Sitä vastoin pojat etääntyivät äideistään saatuaan lapsen. Tämä tuntuisi viittaavan siihen, että vanhemmuus voi tuoda pariskuntia lähemmäs naisen sukua, joskin asia jäi tässäkin tutkimuksessa auki, sillä miesten suhdetta appivanhempiinsa ei aineistossa ollut kartoitettu.⁶²

HOIVAAVAT ISOVANHEMMAT

Ihminen on yhteisöllinen kasvattaja, ja etenkin isoäidit ovat aina olleet keskeisessä roolissa apuvanhempina eli lapsen kasvattajina ja hoitajina tämän omien vanhempien lisäksi. Hoivaava isovanhemmuus ei ole ihmislajin yksinoikeus, mutta eräitä ainutlaatuisia piirteitä siinä ihmisten kohdalla on. Tällaisia ovat esimerkiksi hoivaava isoisuus ja ylipäättään hoivaavan isovanhemmuuden säännönmukaisuus. Evoluutiivisesta näkökulmasta hoivaavan isovanhemmuuden hyödyt liittyvät siihen, että huolehtimalla jälkikasvustaan isovanhempien omat geenit ovat voineet jatkaa elämäänsä. Sen sijaan nyky-yhteiskunnissa ei ole lasten hyvinvointia mittaavilla

mittareilla yksiselitteisesti osoitettu, että isovanhempien investoinneilla olisi konkreettista hyötyä lapsen kehityksen kannalta. Tämä ei välttämättä viittaa isovanhempien ”hyödyttömyyteen” vaan yhteiskuntien muuttumiseen ja ehkä siihen, että konkreettista hyötyä on vaikea mitata.

Suomen suuret ikäluokat ovat hoiva- ja auttamisaktiivisuutensa puolesta tyypillisiä pohjoismaalaisia isovanhempia: hoitaminen ja auttaminen on yleistä, mutta lastenlasten kanssa ei suinkaan olla päivittäin tekemisissä. Isovanhempien jälkeläisilleen tarjoama apu jakautuu systemaattisesti eri tavalla eri isovanhempien kesken, mikä voidaan selittää ihmisen lajityypillistä käyttäytymistä koskevilla teorioilla.

Isovanhempia koskeva tutkimus on lisääntynyt valtavasti viime vuosikymmeninä. Tutkimusaiheena isovanhemmuus leikkaa monia aloja: se liittyy yhtä lailla perhetutkimukseen, vanhuuden tutkimukseen kuin lasten kehityksen tutkimukseenkin, ja aihetta voi lähestyä niin väestötieteen, sosiologian, evoluutioekologian kuin evoluutiopsykologian näkökulmasta. Tutkimusmaaston monipuolisuus on etu, joskin eri aloja yhdistelevää tutkimusta on vielä varsin vähän.⁶³ Erityisesti tarvetta olisi pitkittäistutkimukselle.

7. Isovanhemmat

1. Herlofson & Hagestad 2011, 341.
2. Timonen & Arber 2012.
3. Leopold & Skopek 2015.
4. Mackenbach ym. 2008, 2468–2481; Tarkiainen ym. 2013, 21–27.
5. Rotkirch & Miettinen 2017.
6. Herlofson & Hagestad 2011; 2012, 31; Karisto 2012.
7. Chapman ym. 2017.
8. Timonen 2016.
9. Laslett 1989.
10. Danielsbacka ym. 2013, 39–40, 42–43, 45.
11. Hank & Buber 2009.
12. Fokkema ym. 2008.
13. Di Gessa ym. 2016.
14. Danielsbacka, Tanskanen, Jokela & Rotkirch 2011.
15. Ks. esim. Bishop, Meyer, Schmidt & Gray 2009; Danielsbacka & Tanskanen 2012; Eisenberg 1988; Euler & Weitzel 1996; Griggs, Tan, Buchanan, Attar-Schwartz & Flouri 2010; Kahana & Kahana 1970; Laham, Gonsalkorale & von Hippel 2005; Pollet, Nettle & Nelissen 2006; Pollet, Nettle & Nelissen 2007; Tanskanen, Danielsbacka & Jokela 2010.
16. Esim. Danielsbacka ym. 2011.
17. Pollet, Nettle & Nelissen 2007.
18. Lieksman 1976, 153.
19. Wolf, Musch, Enczmann & Fischer 2012.
20. Euler & Weitzel 1996; Smith 1991; Trivers 1972.
21. Kokko & Jennions 2008; mainituista teorioista isovanhempikaavan taustalla tarkemmin ks. Tanskanen 2014.
22. Bracke, Christiaens & Wauterickx 2008; Chan & Elder 2000; Dubas 2001; Fingerman 2004; Uhlenberg & Hammill 1998.
23. Danielsbacka & Tanskanen 2018.
24. Pashos 2000; Strassmann 2011; Strassmann & Garrard 2011.
25. Tanskanen & Danielsbacka 2018.
26. Tästä keskustelusta tarkemmin ks. Tanskanen & Danielsbacka 2019.
27. Lahdenperä, Lummaa, Helle, Tremblay & Russell 2004; ks. myös Lahdenperä 2013.
28. Esim. Schaffnit & Sear 2014.
29. Sear & Mace 2008.
30. Coall & Hertwig 2010.
31. Hurme 2006; Tanskanen ym. 2016.

32. Sear & Coall 2011.
33. Tanskanen & Danielsbacka 2017b.
34. Tanskanen 2013.
35. Ks. kuitenkin Powdthavee 2011.
36. Karisto 2008.
37. Kortteinen 1982; Roos 1987.
38. Danielsbacka & Tanskanen 2016.
39. Tanskanen ym. 2019.
40. Tornstam 2005.
41. Dunifon ym. 2014; Pilkauskas & Dunifon 2016.
42. Baker & Silverstein, 2008; Blunstein ym. 2004; Lee ym. 2003; Minkler & Fuller-Thomson, 1999; Musil ym. 2010; Ross & Aday, 2006; Strawbridge ym. 1997.
43. Ks. esim. Di Gessa, Glaser & Tinker 2016a; 2016b; Mahne & Huxhold 2015; Grundy ym. 2012.
44. Ates 2017; Danielsbacka ym. 2019; Ku ym. 2012; 2013; Reinkowski 2013.
45. Hilbrand, Coall, Gerstorf & Hertwig 2017.
46. Hilbrand, Coall, Meyer ym. 2017.
47. Friedman ym. 2008.
48. Coall & Hertwig 2010; Sheng & Settles 2006.
49. Cong & Silverstein 2012.
50. Kolm 2000, 7; Kolm 2008, 16, 46, 79.
51. Bengtson 2001; Karisto 2018.
52. Danielsbacka ym. 2013, 55, 58, 62.
53. Danielsbacka ym. 2013, 39, 42, 43.
54. Hughes 1988; ks. myös Burton-Chelley & Dunbar 2011.
55. Chan & Elder 2000; King & Elder 1995; Uhlenberg & Hammill 1998.
56. Fingerman 2004.
57. Danielsbacka ym. 2015.
58. Danielsbacka ym. 2019.
59. Linn & Breslerman 1996.
60. Danielsbacka ym. 2013.
61. Kuivalainen 2018.
62. Tanskanen 2017.
63. Tuore synteesi useiden alojen ylisukupolvisia suhteita koskevasta tutkimuksesta ks. Tanskanen & Danielsbacka 2019.